

İBNİ MÜHENNÂ HANGİ KÖKENDENDİ?*

Gerhard DOERFER
Çeviren: Zeki KAYMAZ**

P. M. MELIORANSKIY, 1900 yılında Arapça yazan bir dilcinin Türkçe hakkındaki nevi şahsına münhasır eserini, beş yazmasını da göz önünde bulundurarak yayımladı.¹ Bu eser hakkında bütün dilcilerce şimdye kadar bilinmeyen pek çok şey böylelikle açığa çıkartıldı.

Yazarın adı da bilinmiyordu. Adı, herkesten önce Halil Edhem Bey tarafından 1909'da Cemâleddin Mühennâ olarak tespit edildi.² Az ulaşılabilir bir eser olduğundan, onun bu kaydı şimdye kadar dikkatlerden kaçtı. İlk olarak Kilisli Rif'at, İstanbul'da bulunan altıncı yazmayı yayımladı,³ böylece 1921'de yazar sorusunun çözümüyle bilim âlemi tanışmış oldu. Bundan başka eserin yazılış tarihi de ihtilaflydı. Rif'at, MELIORANSKIY'nin eserin 13. yüzyıldan daha önce veya 14. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu inancının aksine eserin tarihi için 1425 yılını kabul ediyordu. Bu soru Yusif-Ziya⁴ tarafından kesin bir şekilde MELIORANSKIY'nin görüşü lehine çözüldü.⁵ Aslında bu noktada İbni Mühennâ'nın kendi ifadesiyle eserin *hâdîhi 'd-daulati 'l-muğuliyati 'l-kâhîrah*

* *Woher Stammte Ibn Muhanna?*, (Archäologische Mitteilungen aus Iran, herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Teheran, Neue Folge Band 9, 1979, Sonderdruck, ss. 243-251.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri ABD, zekikaymaz@gmail.com.

1 *Arap filolog o tureckom yazıke*, Sanktpeterburg.

2 S. Şirvani Yusif-Ziya: *Nekotorye zameçaniya otositel'no İbn-Muħanny i ego soçineniya. Sutruktura İstoriya tyurkskiħ yazıkov*, Moskva 1971, 299'da.

3 *Kitâb ħilyat al-insân wa ħalbat al-lisân*.

4 age. s. 296-300.

5 Melioransky yayını 81, Rif'at yayını 186.

yani “karşı konulamaz Moğol Devleti’nde” yazılmış olması bu noktayı işaret etmeye kâfidir. Moğolların Anadolu’daki hâkimiyeti 1336 veya 1357’ye kadardır ki son dönemdeki tesiri hiç de öyle karşı konulamaz bir şekilde değildir. O hâlde yukarıda belirtilen son tarih, eserin meydana getirildiği zaman olmalıdır.

Bu eserdeki başka bir meseleyi ise eserde temsil edilen dil teşkil etmektedir. Yazar açıkça üç Türk dilini anlatmaktadır:

1. Türkistan dili, Doğu Türkçesi. Bu, İbni Mühennâ’ya göre en değerli Türk dilidir.⁶ *i ‘lam anna’l-luğata ‘t-turkîyata manşa’uha bi’l-asalati ‘an ahli turkistân kamâ’l-‘arabîyata min al-‘hicâz*, yani “Bilindiği gibi Arapçanın kökeni Hicaz bölgesine, Türkçenin kökeni ise Türkistan’a uzanmaktadır.”

2. Türkmenlerin dili çok az sayıdaki kelimelerde görülür.

3. Son olarak “*ahl bilâdnâ*” dili ayrıntılı bir şekilde gösterilir. Bu, “ülkemizin halkı” demektir.

Ne yazık ki yazar, ülkesi hakkında hiçbir şey söylemez ve bu konuda ancak aşağıdakiler çerçevesinde bir şeyler söylenebilir.

Buna göre yazar bu üç dili de biliyordu ancak hangisini kullanmıştı? MELIORANSKIY’e göre⁷ bu dil *ahl bilâdnâ* idi ve bu Eski Azerbaycanca olmalydı. Ayrıca sözlüğün içerisine birçok Türkistanca kelimeler de karışmıştı. Akabinde Sergey MALOV⁸, Rif’at tarafından yayımlanan yazmanın en eskiye dayanan ve aslına en yakın olan nüsha olduğunu ve esas itibarıyla MELIORANSKIY tarafından hazırlanan daha yeni beş el yazmasından daha fazla Eski Türkistanca şekil ve kelimeler içerdiğini ortaya koymuştur. Daha yeni el yazmaları daha geç istinsahlardır ve sıklıkla zor okunan kelimelerden kaçınılmıştır. O hâlde, Rif’at’ın el yazmasından yola çıkmalıyız. Bu yazma, ağırlıklı olarak en eski Doğu Türkçesi, Eski Türkistanca veya “Harezmi Türkçesi”nden oluşmaktadır. Ben esas olarak MALOV’a katıldım. (İbni Mühennâ’nın en değerli dil olarak tanımladığı Türkçeyi esas olarak ele almış olması pek tabii en olağan durumdur. Ayrıca birçok kez dil şeklinin *ahl bilâdnâ*’ya bağlı olduğu vurgulanıyor ve asla Türkistan dilinin bir şekline ait olmadığı vurgulanıyor.) Gerçekten de Harezmi Türkçesiyle yapılan karşılaştırmaların birçok malzemesi 13/14. yüzyıldan izler taşımaktadır⁹. Lakin 6. yazmada bulunan birçok şekil “Türkmençe” veya “*ahl bilâdnâ* dili” olarak tanımlanamamaktadır ancak

6 Melioransky yayını 4, Rif’at yayını 23.

7 age. XVIII-XX.

8 İbn-Muğanna o tureckom yazıke. *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzei*, III, Leningrad 1928, 221-248.

9 krş. ayrıca E. Fazılov: *Staroubekskiy yazık*, Taşkent 1966 ve 1971.

kesinlikle Oğuz dillerine (Güneybatı Türkçesi) aittir. Bazı kelimelerde yanlış imlalar olduğu düşünülmektedir (örneğin; *kubek* “göbek”¹⁰ = Oğuzcada *kindik* için muhakkak *göbäk* = Doğu Türk. *kindik*). Ayrıca bu yazmanın aslıyla aynı olmadığı da aşikâr. Ancak Oğuzca şekillerin müstensihlere ait olmadığına dair kesin kanıtlar da bulunmakta¹¹. Böylece zaman zaman gerçek Oğuzca kelimeler (yalnızca ses benzerlikleri değil) görülmekte; örneğin, *dön-* “dönmek”, *qurd* “kurt” gibi. Doğu Türkçesinde ise daha başka kelimeler bulunur: *yan*, *böri*. Bazı yerlerde açıklayıcı haşiyeler de vardır. Örneğin ana metnin has Oğuzca kelimesi *särçä* “serçe”¹² nin yanında *çıpçık* bulunmakta yani yanında Doğu Türkçesi karşılığı da belirtilmektedir. Bu durum ancak *särçä* kelimesinin asıl metinde de bulunuyor olmasıyla (ya şeklin *çıpçık* olduğu ya da müstensihin Doğu Türkçesi şekli metne eklemiş olmasıyla) açıklanabilir. Ana metinde *çıpçık* kelimesinin yazıyor olma ihtimali pek olağan görünmemektedir. Veya bir başka durum: Ana metinde¹³ bulunan “kısa” Doğu Türkçesinde *kısqa* demektir (bu kelime aynı zamanda Türkmence ve Horasan Türkçesinde de bulunmaktadır) ancak kıyıda Azerbaycanca-Türkiye Türkçesindeki *kısa* şekli yer almaktadır. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, kelime hazinesinin ağırlıklı olarak MALOV’un daha önce gösterdiği gibi Doğu Türkçesinden olduğu gerçeğine ulaşırız. Böylece aşağıdaki tahmini en muhtemel tahmin olarak nitelendirmek istiyorum: Yazarın asıl niyeti Doğu Türkçesinin ele alınmasıydı. Ancak araya (Doğru filoloji İslam idi ve yalnızca İslam orta çağında idi; cihanşümul değildi.) kendi dili olan *ahl bilādnā*’nın da pek çok şeklini karıştırmıştı. Daha sonraları -ağırlıklı olarak MELIORANSKIY tarafından hazırlanan el yazmalarında- bu kullanım biçimi kopyacılar tarafından daha da yoğunlaştırılmış. Bu tezin doğrulanabilmesi için öncelikle İstanbul nüshasının olabildiğince okunur bir biçimde tıpkıbasısının yapılması gerekmektedir.

Son sorunun yazarın kökenidir. Onun *bilād*’ı ne idi? Bu konu MELIORANSKIY’i de meşgul etmişti. Ona göre yazarın memleketi Azerbaycan, *ahl bilādnā* dili de Eski Azerbaycancaydı. Nazariyesini de şöyle açıklamaktadır:

İbni Mühennâ *ahl bilādnā* diline özel bir bölüm ayırmıştı ve buradaki dil şekilleri de kesinlikle Oğuzcadır. Ancak üç Oğuzca bulunmakta: Osmanlıca, Azerbaycanca, Türkmence. O zaman *ahl bilādnā*’nın dili Türkmence olamaz çünkü İbni Mühennâ’nın kendisi Türkmenceyi *ahl bilādnā* dilinden ayırmıştır. Ancak Osmanlıca olması da mümkün değil çünkü İbni Mühennâ Moğollar tarafından yönetilen bir ülkede yaşadığını belirtmiştir. Anadolu, Moğolların

10 Rif’at yayını 141.

11 Genelde Oğuzca, d-ve Doğu Tk. t- tarafında. En kolay bakılabilecek Aptullah Battal: *İbni-Mühennâ Lûgati*, 1934.

12 Rif’at 175.

13 Rif’at 142.

himayesi altında değildi. Yazarın tabiriyle yapılan bu “eleme yöntemi” ile yalnızca Azerbaycanca kalmakta.

Bu durum ayrıca; a) özel dil şekillerinden, örneğin, *oh* “ok” = azeri *oh*, Osmanlıca ve Türkmencede ise *ok*; b) yazarın Ermenilerden, Gürcülerden ve Yunanlardan bahsetmesinden ve c) 13. yüzyılda yalnızca İran’da bilinen *tärkân* “hanım sultan” unvanının kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Şimdi öbür sebeplere gelelim; b ve c’yi tamamen esas almak istemiyoruz: b fazla belirsiz ve *tärkân* unvanı da daha önce gösterdiğimiz gibi¹⁴ Türkistan’dan Fars’a geniş bir coğrafyada ve 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kullanılmağa devam etmiştir. Buna karşın MELIORANSKIY’nin açıklamaları daha büyük bir ciddiyetle ele alınmalıdır. Onun fikirlerine Yusif-Ziya¹⁵, A. M. ŞÇERBAK¹⁶, A. CAFEROĞLU¹⁷, A. BOMBACI¹⁸, N. A. BASKAKOV¹⁹, V. G. GUZEV²⁰ gibi birçok bilgin de katılmıştır. Ancak İslam âleminin en büyük iki düşünürü bu durum ile ilgili kaygılarını belirtmişlerdir: V. V. BARTOLD’a²¹ göre *ahl bilâdnâ* dili muhtemelen İran Türklerinin dili olmalıydı: *yazık tyurkov naşih (veroyatno, iranskih) oblastey*. Bu çok daha geniş bir alanı kapsar. Ve C. BROCKELMANN şunu belirtir²²: “Kuzeydoğu İran veya Azerbaycan da muhtemelen Cemâleddin İbni Mühennâ’nın memleketi idi.” O zamanlarda yaşayan bilginler, İbni Mühennâ’nın memleketinin Azerbaycan olması konusundaki kuşkularını daha kesin delillendirebilecek durumda değillerdi; bu genellemenin sebebi de Türkolojinin ve her şeyden önce İran’daki Türk dilleriyle ilgili bilgilerin henüz başlangıç seviyesinde olmasıydı. Hâlbuki bütün bilimler kuşku ile başlar ancak kuşku ile bitmemeli.

14 *Türkische und mongolische Lehnwörter im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, 495-8.

15 Her ikisi age.

16 *Grammaticeskiy oçerk yazıka tyurkskih tekstov X-XIII vv. İz vostoçnogo Turkestana*, Moskva, Leningrad 1961, Anm. 53, s. 26 vd.

17 *Die aserbeidschanische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Aquis Mattiacis 1964, 635.

18 *La letteratura turca*, Milano 1969, 116-7.

19 *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov*, Moskva 1969, 73.

20 A. N. Kononov (vd.): *Tyurkologičeskiy sbornik* 1972, 71’de. krş. Melioranskiy ve A. N. Kononov: P. M. Melioranskiy oteçestvennaya tyurkologiya, *Sovetskaya Tyurkologiya*’da 1970: 1, 16-23.

21 Soçineniya, V, Moskva 1968, 606.

22 *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954, 7. - Daha önceleri edebiyatta “Türkmenler” kavramı bütün “Oğuzları” kapsadığı için birçok şüphe bulunmakta. Türkmenler ancak 18. yüzyılda kültürel bir rol oynamayı başarabildiler, bu sebepten dolayı *ahl bilâdnâ*’nın Türkmen kökenli olması tarihî anlamda da pek muhtemel değildir.

Demek istediğimiz, MELIORANSKIY o zamanki bilimsel tarihî şartlarda elde ettiği sonucun ilerisine gidememişti. *Ayak* “ayak” (Doğu Türkçesinde *adağ*), *dil* “dil” (*til* yerine bu kelime kullanılmış), *oh* “ok” (*ok* yerine bu kelime kullanılmış) gibi şekiller kesinlikle Oğuzcadır ve *-k > -h* geçişi tipik bir Azerbaycanca kullanımıdır. Bu şüphe götürmez bir durumdur.

Günümüzde bilimsel tarihî şartlar o kadar gelişti ve bildiklerimiz o kadar çoğaldı ki, MELIORANSKIY'nin bütün tezlerinin pek de sağlam kanıtlara dayanmadığı anlaşıldı:

1. 13/14. yüzyıl yazarlarının “Türkmen” olarak betimlediği toplumun günümüzdeki kadar kesin ve belirgin bir anlamı olmadığını biliyoruz. Örneğin²³; Mısır'ın Memluk-Kıpçak kaynakları kendi dillerini bütün “Türkmenler”den ayırırlar. Örneğin *bul-* “bulmak” gibi kelimeler “Türkmence”dir (Kıpçak dilindeki karşılığı *tap-*'tir). Ancak *bul-* tamamen Anadolu kökenli, Türkçe bir kelimedir. Azeri'de ve Türkmencede “bulmak” *tap-* demektir. Aynı zamanda bu kaynaklarda Anadolu'ya has bir kelime olan (*y*)*ırmağ* “ırmak” kelimesi de bulunmakta, yani bu kaynakların “Türkmenleri” Anadolu Türkleridir. Ayrıca 16/17. yüzyılın “Türkmen” Safevileri de gerçekte Azerbaycanlıdır²⁴. Başka bir deyişle: “Türkmen” eski dönemlerde Oğuz Türkleri için, özellikle de İslam dininden olanlar için kullanılan bir kavrammış.

ahl bilādnā'nın Türkmenler olduğu tezini tarihî olgulara dayanarak kesin olarak eleyebiliriz: Eski çağlarda (gerçek) Türkmenler göçebe bir halkmış ancak 16. yüzyılda tarih sahnesine çıkabilmişler ve 18. yüzyılda kendi edebiyatlarını geliştirebilmişler. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda 14. yüzyıl yazarı olan İbni Mühennâ'nın Türkmen olma ihtimali pek olası görülmemekte.

2. MELIORANSKIY'nin yaptığı gibi elimizde hiçbir kanıt olmadan Anadolu seçeneğini eleyemeyiz.

Moğollar gerçekten de uzun süre Küçük Asya'nın büyük bir bölümüne hükmetmişler, krş. B. SPULER²⁵, buna göre sınır Ankara'nın batısından epeyce ilerlemiş; örneğin Eskişehir, Moğol hâkimiyetindeymiş.

Anadolu'nun kalbi Kırşehir'de ise Arapçayı ve Moğolca'yı bilen çift dililer yaşıyormuş; bu durum kesinlikle Moğol hâkimiyetinin bir sonucuydu²⁶.

23 krş. E. İ. Fazilov: Oğuzskiye v trudağ vostočnyh filologov XI-XVIII vv. *Sovetskaya Tyurkologiya* 1971: 4, 83-97'de.

24 krş. *TMEN* I 4, IV 32.

25 *İran Moğolları*, Ankara 1957, (Almancasına göre) 44, 53 vd., 65, 73 vd., 89, 97, 106, 113, 133 vb., özellikle s. 121, 6. Not.

26 Ahmet Temir: *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959.

3. Ayrıca MELIORANSKIY'nin yalnızca üç Oğuzca varsayımı da yanlıştı:

1936 yılından sonra A. P. POCELUEVSKIY²⁷ aracılığıyla Güney Türkmenistan'a (Horasan sınırına) ait birçok Oğuz lehçesi ortaya çıkmış, Rus araştırmacı bunları Türkmence olarak sınıflandırmıştır. Bu sınıf metnin devamında “P grubu” olarak adlandırılacaktır. 1973 yılında Horasan'a yaptığım bir keşif seyahati esnasında 23 Türk lehçesini araştırma fırsatım olmuştu²⁸. Araştırma esnasında ne tamamen Türkmence ne de tamamen Azerbaycanca olan, aksine iki dilden de izler taşıyan kendisine has bir Oğuz dili olduğunu fark etmiş; bunun yanı sıra kendisine has, yalnızca Anadolu'da karşımıza çıkan birçok kelime içerdiğini ve Doğu Türkçesinden de etkiler taşıdığını keşfetmişim. Horasan lehçelerinin kuzey grubunun POCELUEVSKIY tarafından incelenen, komşu güney Türkmenistan lehçeleriyle örtüşüğünü fark ettim.

A. ANNANUROV²⁹ ve R. BERDİYEV³⁰ gibi Türkmen bilginleri tarafından da Türkmencenin iki ana gruba bölündüğü ortaya konmuştu: Yani asıl Türkmence ve Horasan'a komşu olan lehçeler. Ancak bu bilginler Türk Horasan'ından haberdar değillerdi. Yeni edindiğimiz bilgiler ışığında Horasan Türkçesiyle (bu minvalde güney Türkmenistan lehçeleri de) Türkmenceyi kesin bir şekilde birbirinden ayırmamız gerekmektedir. Bu tarihî ve etnolojik olarak da doğrulanmakta (örneğin, Horasan Türkleri öteden beri tarımla uğraşmış, buna karşılık Türkmenler göçebe bir hayat yaşıyorlarmış ve koyun derisinden yapılan tipik siyah Türkmen başlıklarını da takmıyorlarmış). Horasan Türkçesiyle çok yakından ilgili bir şive özelliği Aral Gölü'nün güneyinde Ürgenç, Hive, Hazârasp'ta görülür. Bunu “C grubu” olarak adlandırıyorum.

Tarihte durum muhtemelen şu şekilde idi: 16. yüzyıl başlarında Türkmen devleti Hazar denizinin batısında küçük bir alana yayılmıştı ki bu durum modern Sovyet araştırmalarıyla ortaya çıkarılmıştır³¹. Türkmenlerin doğusunda, geniş bir alanda, Sovyetlerin “yerli” olarak adlandırdığı Türkler yaşamaktaydı; bu alan Merv ve Belh'i de kapsamaktaydı³². Türkmenlerin istilası ile

27 *Dialekti turkmenskogo yazıka*, Aşhâbad 1936.

28 krş. İran'da bir dil bilim araştırma gezisi üzerine rapor, *TDAY-B 1973/74*, 195-202. Orada da bir harita.

29 K voprosu o klassifikasii dialektov turkmenskogo yazıka. İn: *İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR*, Seriya obşçestvennyh nauk 1967:2, 52-66.

30 Dialektnye dannye turkmenskogo yazıka - odin iz istočnikov pri razrabotke sravnitel'ney grammatiki tyurkskih yazıkov. *Voprosy dialektologii tyurkskih yazıkov*, 3, Baku, 1963, 16 - 23'te.

31 M. E. Masson et alii: *Istoriya Turkmenskoy SSR*, tom I, kniga pervaya, Aşhâbad 1957, 374-383. Yazarlar Nohurlu ve Anavlı'yı -Horasan Türkçesi konuşurlar- Türkmenleştirilen yerli azınlık olarak ele almaktadırlar.

32 Selçuklulardan önce de Horasan'da Oğuzlar bulunmaktaydı (daha geniş anlamda); krş. F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, 65, 85, 111-121, 135; M. A. Köymen *AÜDvT-CFD 5* (1947),

Horasan Türklerinin (“Horasan” burada daha eski, daha kapsamlı anlamıyla kullanılmıştır) alanı iyice sınırlara doğru daralmıştır (bir taraftan Hive civarı, öbür taraftan Fars-Horasan’ı), genel olarak Türkmen hâkimiyetinde bulunan bölgede genişlemekteydiler (örneğin Merv).

Burada kullanılması pek mümkün olmayan, yabancı etkisi gibi görünen eski Osmanlı edebiyatının bazı esas kavramlarının muhtemelen Horasan Türkçesi olduğu kanıtlanmıştı. Bu durum örneğin Belh’ten gelen, Farsça yazan ünlü mutasavvıf Celaleddin-i Rumi’nin Türkçesi için geçerlidir.

Şimdiye kadar edindiğimiz araştırma sonuçlarını ele alalım: Dört Oğuz dili vardır. Bunlardan yalnızca bir tanesi, Türkmençe, ayırt edilebiliyor. Geriye kalan üçü, nazari olarak İbni Mühennâ’nın *ahl bilâdnâ*’sının diline esas olabilir.

Kısaca özetleyelim: Basitçe, yalnız Horasan Türkçesi bile tarihî olgulardan dolayı tek başına söz konusu olabilir çünkü yalnızca bu dil Doğu Türkçesinin, yani İbni Mühennâ’nın ele aldığı dilin komşusuydu diyebilir miyiz?

Bu soruyu hayır ile cevaplamalıyız, bu çözüm tek başına yeterli değildir. Birçok Türk yazarının kendi dili dışında başka grupların diline de hâkim olduğunu biliyoruz; Kadı Burhaneddin bu sayede tuyuğlarını Mısır’da öğrendiği Kıpçak dilinde yazmıştır³³. Birçok Osmanlı şairi Çağatayca şiirler de yazmıştır³⁴. Buna Moğolların resmî dilinin Doğu Türkçesi olduğu gerçeği de eklenmelidir. Bu sebeple o zamanlar emîr olarak adlandırılan herkes resmî Farsça ve Moğolca belgelere Kutlug-şah olarak geçmiştir, bu yazım şekli Doğu Türkçesidir ve el-Umari’de Oğuzca şekli yani Kutluşah olarak görülmektedir. Erdebil’de de (Azerbaycan) Doğu Türkçesiyle yazılmış belgeler bulunmuştur; bunları düzenleyip kurguladım, bu sebeple Doğu Türkçesi hâkimiyetinin Anadolu ve Azerbaycan’da da var olduğu ihtimali ele alınmalıdır³⁵. Yani yapılan son araştırmalar çok basit bir sonuç çıkarmamızı sağlamakta.

Ne yapılmalı? Şimdi İbni Mühennâ’nın dil bilimi verilerini tekrar araştırarak³⁶, hangi Oğuz dilinin esas alındığını gösterebilecek bir kıstas neyse süzgeçten geçireceğiz.

175 vd., 181; R. N. Fryer ve A. M. Sayılı: Turks in the Middle East before the Saljuqs, *JAOS* 63 (1943), 194-207.

33 krş. Björkman - *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, 423’te; M. Ergin - *İÜEFTDvED* 4 (1950), 287-327’de.

34 krş. O. F. Sertkaya - *İÜEFTDvED* 18 (1970), 133-138 ve 19 (1971), 171-184; 20 (1973), 157-184; 22 (1977), 169-189.

35 krş. *Mongolica aus Ardabil. Zentralasiatische Studien* 9 (1975), 221-9’da.

36 Genel olarak Rif’at 78-80’de. Horasan Türkçesi tezlerinin lehine neredeyse hiç tarihî olgu bulunmamakta. age. sayfa XIX’da Melioranskiy, İbni Mühenna’nın Merv yakınlarında bir köyden bahsettiğini belirtmekte (daha doğrusu buralı birinin adı ‘b’dy imiş)

1. *ah-* “akmak”, *oh* “ok” gibi kavramlar yalnızca Azeri’de bulunmaz. Aynı zamanda Orta, Doğu Anadolu ve Horasan Türkçesi için de tipik kullanımlardır. Buna ek olarak Rif’at sürekli *ak-*, *ok-* üzerine durmuş; ancak *-h-* sadece 80. sayfada *tohlı* “bir yıllık koyun yavrusu” gibi bir örnekte görülür. Bu kullanım şekli de yukarıda bahsedilen lehçeleri kapsamaktadır³⁷. Özetle; MELIORANSKIY’ın sunduğu tek dil bilgisi kanıtı geçerliliğini kaybetmekte, İbni Mühennâ’nın dilinin tespit edilmesi için hiçbir kıstas oluşturmamaktadır.

2. Rif’at yayını sayfa 80’e göre *ahl bilâdnâ*, *bân* “ben”, *biñ* “bin”, *buñ* “sıkıntı” yerine *mân*, *miñ*, *muñ* derler. Geniz sesinden önce *b-* kullanılması eski Türkçedir ve hiçbir Azeri lehçesinde bulunmamaktadır. Bu kullanım Türkiye Türkçesine has bir kullanıştır, Orta ve Doğu Anadolu’da yaygın kullanım şeklidir³⁸. Bu kıstası ele alırsak İbni Mühennâ’nın dilinin Türkiye Türkçesi, Anadolu’dan olduğunu söyleyebilir miyiz? Bana göre bu cüretkâr bir nazariye: Günümüz Azericesi, Türkmence ve Horasan Türkçesinde *mân* vs.³⁹ kullanılmakta ancak 13/14. yüzyılda kullanım aynı mıydı? Şair Nesimi’nin (1369-1404)⁴⁰ Azerbaycanca yazılarında *mân* yanında *bân*, *munça* “böyle” yanında *bunça* ve *bin-* “binmek”, *bunçuğ* “boncuk” bulunmakta. Mahmud al-Kâşgari’ye göre (1072) 11. yüzyılda *bân* “ben”, *bün* “et suyu” Doğu Oğuzca idi; 13/14. yüzyıl pek de uzak bir zaman dilimi değil. 13/14. yüzyıl Horasan Türkçesi belgelerinde sıkça *b-*lerin *m-* yanında gösterilmesi daha olası gibi

Bu ayrıntı yazarın kökeninin burası olduğunun bir işareti olabilir. Burada C. Barbier de Meynard’ın atıfta bulunmakta: *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes*, Paris 1861, 401: ‘*bb*’d: ‘Abbad veya ‘Abbadân. Merv yakınlarındaki küçük bir köy. Ancak asıl metinde Musul ve Bağdat’tan da bahsedilmekte, bu sebeple, Şattülrap yakınlarındaki Abadan daha mantıklı gibi görünmekte, krş. İstahri: *Masalik wa-mamalik*, Kayıt ed. İrag Afsar, Tehran 1340 h. s.; Hamd-allah mustaufi-yi hilafat-i şarqî, Teheran 1959. Daha az bilinen Şerefü’z-Zaman et-Tabib el-Mervezi (bk. Melioranskiy sayfa 065)nin eserinden bahsedilmesi de kökeninin Merv yakınlarından geliyor olmasını işaret etmiyor; Muhammad b. Kays’tan bahsedilmesi de ihtimali yükseltmiyor, V. V. Bartold age. s. 120. Dil örneklerinde geçen yerler yukarıda bahsedilenlerin yanında bulunmaktadır (Rif’at’a göre): sayfa 91 İraq (üç kere), Horasan, s. 92 Horasan. Bu doğrudan kökenin Azerbaycan olduğunu belirtmemekte ancak yeterli değil. En kesin kanıt olan Doğu Türkçesinin bilinmesinden yola çıkılarak -komşu Horasan’ın- memleketin Horasan Türkçesi olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak Doğu Türkçesi Moğol hâkimiyetinde olan İran’da da bilinmekteydi. Bu konuda yukarıya bakınız. Özetle: Eserin Azerbaycan kökenli olduğunu vurgulayan hiçbir tarihî olgu bulunmamaktadır; eserin *kesinlikle* Horasan kökenli olduğunu kanıtlayan hiçbir tarihî olgu da bulunmamaktadır.

37 R. Berdiyev vd.: *Türkmen dilinin dialektlerinin öçerki*, Aşhabad 1970, 173; aynı şekilde birçok Fars-Horasan ses kaydına göre.

38 krş. K. Edip: *Urfa ağzı*, İstanbul 1945, 34; S. Olcay: *Erzurum ağzı*, Ankara 1966, 70.

39 krş. M. Şiraliyev: *Azərbaycan dialektologiyasının asasıları*, Bakı 1962, 86.

40 krş. Cahangir Gahramanov: *Nasimi divanının leksikası*, Bakı 1970, 143, 495.

durmakta -buna bu durumda katılamayacağım-. Bu ayrıntı ile de kesin bir sonuç çıkarmak mümkün değil.

3. Rif’at yayını sayfa 101’e göre geniş zaman -r’sini gelecek zaman anlamında kullanan birçok “bahsi geçmeyen” (*gair al-fuşaha*) Türk ve Türkmen bulunmakta. Burada “Türkler” ile *ahl bilādnā*’lar kastedilmiştir (seçkin Türkçeyi konuşmayanlar).

Geniş zamanın belirsiz gelecek zaman olarak kullanımı bütün doğu Oğuz dillerinde yaygın; Azeri, Türkmence ve Horasan Türkçesi (P ve C grubu da dâhil olmak üzere). Ancak Rif’at sayfa 80 dikkat çekicidir. Buna göre bazı *ahl bilādnā*’lar *nā’olğay* “ne olacak” derler. Son ek -*Gay* aslen Doğu Türkçesidir. Osmanlıcada ve Azeri’de bilinmez. Ancak Türkmencede dilek kipi olarak kullanılıyor, örneğin *aman gālgäysän* “selametle gel (geri)”⁴¹. Aynı şekilde bazı Kuzey Horasan lehçelerinde -*gäy* dilek kipi olarak ortaya çıkar ancak gelecek zaman olarak da kullanılır: *gäl-gäy-sä*, *gäl-gäy-sis* Çunk, Guçgi, Mareşk (Guçgi’de *gäl-gäy-lä* olarak da), Langar’da ise *gäl-gi-sän* kullanılmakta. *Gäl-gäy-män* gibi şekiller C grubunda da dilek kipi olarak karşımıza çıkar⁴². Yani burada genelleme yapılırsa, Horasan Türkçesinin kuzey kesimlerinden bahsedilmekte.

4. Rif’at 80’deki bölümü tam olarak ele alalım: *wa ba ‘duhum yahdifu’l-bā al-mađmūmata’llatī yaci’u ba ‘daha wāw; miṭāluhu: aiş kān nā’oldı, aiş yakūn nā’olğay* “ve bazıları [*ahl bilādnā*]’ların akabinde dudak ünsüzü gelen kelime içi *b-*’yi yutarlar; örnek: “ne oldu” = *nā oldı*, ne olacak = *nā olğay*. Yani burada aşağıda verilen şu açıklayıcı bilgiler bulunmakta:

a) Buradaki yutma (yumuşama) *bol-* > *ol-* yalnızca bazı *ahl bilādnā*’larda bulunmakta (Doğu Türkçesinde ve Eski Türkçede de *bol-* “olmak” demektir.).

b) Orada da yalnızca ünlü sonrası yutma durumunda ortaya çıkmakta.

c) Ve *ahl bilādnā*’lar bir tane gelecek zaman ekini tanımaktalar: -*Gay*.

Bütün bu olgular hangi Oğuz dilinde bulunmakta? Türkiye Türkçesi ve Azerbaycancaya uygun değil çünkü onlar gelecek zaman -*Gay*’ı bilmemekte-ler ve “olmak” oradaki bütün lehçelerde *ol-* olarak kullanılmaktadır⁴³.

Türkmence ve Horasan Türkçesinde bambaşka bir durum söz konusu. Berdiyev 266’ya göre yutulan *b-* çoğu zaman > *β-* (çift dudaksıl), Yomut

41 N. A. Baskakov vd.: *Grammatika turkmenskogo yazıka*, Aşgabad 1970, 299.

42 F. A. Abdullayev: *Horezmskiye govori uzbekskogo yazıka, I, slovar*, Taşkent 1961, 161.

43 Bazı eski Osmanlıca belgelerde *bol-* karşımıza çıkmakta. Ancak bunun yanı sıra eski Osmanlıcada bulunmayan başka dil şekilleri olduğu da görülmekte. Bundan dolayı ortaya çıkan sorunları yakında yayımlanacak *Németh Armağanı*’ndaki bir makalede ele aldım. Şöyle ki; *bol-* kısmen Oğuzca dışında, kısmen Horasan Türkçesi bazındaki etkilere geri dönmekte. Makalede ayrıca *bar ~ var* “var” da ele alınacak.

Salır, Stravropol’ buna bağlı olarak > v- (Teke, Alili); ayrıca asıl Türkmençe lehçelerde hiçbir zaman *ol-* geçmemekte, aksine *βol-* veya *vol-* geçmekte. C grubunda yan yana *bol-* ~ *vol-* ~ *ol-*⁴⁴ karşımıza çıkmakta. Daha dar anlamda ve P grubunu etkileyen anlamda Berdiev⁴⁵ Hâsar lehçesi için *ol-*, Anau için *vol-* kullanmıştır⁴⁶. G. SAPAROVA’ya⁴⁷ göre *ol-* ve *bol-* yan yana karşımıza çıkmakta. Noğur *bol-*’u içeriyor gibi görünmekte⁴⁸.

İran’daki lehçelerde ise şu durumlar söz konusu: Çunk, Guçgi, Mâreşk *bol-* şeklini kullanmakta; Langar *vul-* şeklini kullanmakta; öbür bütün lehçeler *ol-* veya *ul-* şeklini kullanmakta ancak öbür birçok lehçe eski, tam şekil *bol-*, *bul-* “bitirmek” anlamını muhafaza etmiştir. *arîh uldi* “zayıflamış” fakat *orag buldi* “hasat bitirildi” birbirinden ayrılmaktadır. Ayrıca Horasan Türkçesinin bütün İran’daki lehçelerinde yutulan *b-*’nin *β* veya *v* ile geçişi yaygındır; örneğin, Bocnurd *yo:’l βerdi* “yolu açtı” (ancak tonlama: *yo:l be:’rmâdi* “yolu açmadı”)⁴⁹.

Yani en yüksek ihtimal *ahl bilâdnâ* dilinin Horasan Türkçesi olması: *bol-* ve *-Gay* gibi şekiller batı Oğuzca (Anadolu Oğuzcası - Azerbaycanca) değil, 13. yüzyılda da değildi, yalnızca Doğu Oğuzcaydı (Türkmençe - Horasanca). Türkmençe tarihî olgulardan dolayı elendiği için Horasanca daha muhtemel gibi görünmekte. Bu da *ahl bilâdnâ*’nın dili olur. MELIORANSKIY ve BROCKELMANN’ın İbni Mühennâ’nın Merv veya Kuzeydoğu İran’dan geliyor olmasını destekleyen ipuçları bu sayede açıklığa kavuştu mu? (Sonuçta bu konudaki tarihî ipuçları da oldukça yetersiz.) Ancak ben, İbni Mühennâ’nın memleketinin eski Horasan’ın merkezi olması ihtimalini Azerbaycan olması ihtimaline kıyasla daha yüksek buluyorum.

Gelecekte de İran’ın Türk dili ile ilgili yapacağımız araştırmaları bizi sürprizlerle karşılaştıracak, bize yeni bilgiler sunacak (ve yeni bilmeceler ortaya koyacaktır). İran, Türkoloji için geleceğin büyük keşif ülkesidir.

44 F. A. Abdullaev: *Fonetika horezmiskih govorov*, Taşkent 1967, 164; E. Dobos: An Oghus dialect of Uzbek spoken in Urgench, *AOH* 28 (1974), 75-97. v-’li şekiller ve öbürleri.

45 age. s. 201.

46 Berdiyev 120, 226; ancak N. Atamedov: Anev dialektininin gepleşiginin kâbir fonetik ayrıntılıkları, *İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR*, ser. Obşç. Nauk, 1964: 2, 72, 77 ol-.

47 O vokalizme hâsarskogo dialektta, *Izv. Ak. Nauk Turkm. SSR*, ser. Obşç. Nauk, 1968: 2, 77. Krş. 81’de de *ver* “ver”e karşı *beredi* “o veriyor” ve buna benzer kullanışlar öbür yerlerde de sıkça geçmekte.

48 H. Muhyev: Noğur dialektininin morfologik ayrıntılıkları, *Uçenye zapiski Turkmenskogo Gosudarvennogo Universiteta* im. A. M. Gor’kogo, 16 (1959), 77.

49 Krş. İbn Mühenna *bar-* “yürümek” ancak *sâfâr var-* “seyahate çıkmak”.